

Zsadányi Edit

Gröningen Egyetem, Hollandia

Együtt érző narratívákkal együtt érezve? Gondolatok Borbély Szilárd *A testhez* és Németh Gábor *Zsidó vagy?* című írásáról

A nőket érintő hátrányos helyzet kutatása összekapcsolódódik a társadalmi kiszolgáltatottság egyéb formáinak tanulmányozásával. Gayatri Chakravorty Spivak az indiai özvegyáldozat esetéből kiinduló kutatásaira (Spivak 1996) például a későbbiekben egész irányzat, a Subaltern Studies épült, amely már nemcsak a gyarmatok női szubjektumának, hanem más kisebbségek (etnikai, nemi, vallási) képviselői lehetőségeit is tanulmányozta a többségi kultúrában (Chakrabarty 2000). Judith Butler írásai a női szubjektivitás diszkurzív formáiról a marginalitás és a kirekesztettség egyéb módjainak kutatásához is hozzájárult. A *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* című munkáját (Butler 1990) (*Problémás nem: Feminizmus és az identitás felforgatása*) a későbbiek során a Queer Studies egyik fontos, alapító tanulmányaként tartják számon (Crowder 2007, 489-490). Tanulmányomban magam is szeretném kiterjeszteni Judith Butler elméleti megfontolásait. A társadalmi szolidaritás kérdéseit felvető, magyar irodalmi műveket elemzek Butler gondolatai segítségével. Találkozási lehetőséget mutatok be a feminista elmélet és a kirekesztettség kérdését előtérbe helyező szépirodalmi művek között. Judith Butler gondolatai felől olvasom Borbély Szilárd néhány versét *A testhez* című kötetből és részleteket Németh Gábor *Zsidó vagy?* című regényéből.

I.

Butler a kirekesztett csoportok társadalmi elismerése érdekében folytatott tevékenység két alapformáját különbözteti meg. Az első, a meglévő társadalmi formák kiszélesítése annak érdekében, hogy a kirekesztetteknek is jusson tér. Az ilyen érvelés jellegzetes példája például Monniq Wittig elképzelése arról, hogy a homoszexualitást a két másik nem, a férfi és a női nem mellett egy harmadik nemként ismerje el a társadalom. Ez az elképzelés elfogadja a fennálló társadalmi helyzetet, és annak kibővítésére törekszik. Ezzel szemben Judith Butler egy másik utat tart követendőnek: alapvetően megkérdőjelezni azt a társadalmi diszkurzust, amely csak két társadalmi nem létezését ismerte el (Butler 2007, 66-69). Ez a diszkurzusz hozta létre a

heteroszexualitás kötelező rendszerét, illetve dichotomikus és alárendelt párként hozzákapcsolta mindazokat, aki ebbe a normába nem fértek bele. Butler magát a diszkurzust, alapfeltevéseivel és kategóriáival együtt utasítja el, és az egész koncepció radikális újragondolását javasolja. Ez a jellegzetes szembeállítás, tehát a paradigmán belüli lehetőségek kitágítása, illetve ezzel szemben egy alapvetően más paradigma felállítása több írásában megfigyelhető. A *Frames of War: When is Life Grievable?* című (Butler 2009) munkájában például az emberi élet felismerése (apprehension) és elismerése (recognition) között tesz különbséget és felteszi a kérdést, miként lehetne az emberi élet elismerésének egalitáriánus elveken alapuló feltételrendszerét megalkotni.

Érvelése szerint nemcsak az a megoldandó probléma, hogy minél több embert számítsanak bele a hivatalos elismerés meglévő normái közé (beleértve például a munkához, szálláshoz, betegbiztosításhoz való jogosultságot), hanem annak kritikai vizsgálata, hogy e normák milyen szempontok alapján tesznek különbséget ember és ember között. Véleménye szerint azt kell kutatni, hogy milyen új normák lehetségesek és miként lehetne ezeket kidolgozni. Továbbá, hogy mit kell tenni ahhoz, hogy az elismerés elemi kategóriáit megváltoztassuk annak érdekében, hogy lényegesen demokratikusabb eredményhez jussunk. Butler tehát nem a meglévő rendszerek kiszélesítését tartja követendőnek, hanem egy radikálisan más társadalmi kontextus, egy új keret (frame) létrehozását és az alapvető kategóriák átalakítását (Butler 2009, 6-8).

Ezeknek a gondolatoknak a fényében vizsgálom Borbély Szilárd és Németh Gábor munkáit. Választásom azért esett erre a két szerzőre, mert értelmezésem szerint a Butler által megfogalmazott két típusú szolidaritást valósítják meg műveikben. Borbély Szilárd írásában a női kirekesztettség képviselője párhuzamba állítható az első típussal. Női hangon szólal meg a beszélő, ezzel kiszélesíti azt az irodalmi és társadalmi hagyományt, amelyben a nő leginkább a beszéd, a tekintet vagy a vágy tárgyaként kontszruálódik meg. Fontos, politikai cselekvésként értékelhető az a beszédaktus, amely a női kérdések, problémák megfogalmazásához gyakran hozzákapcsolja metonimikusan Magyarország fontos helyeit. A szerző ezáltal helyet keres és teremt a fennálló normák határainak kiszélesítésével. Butler, mint említettem, kritikával illeti ezt a felfogást, mert ugyan a női álláspont megszólal, a női érdek képviselője csakis a patriarchális paradigmán belül valósul meg. Véleményem szerint Borbély Szilárd egyik vizsgálendő verse hasonló nézetet sugall: egyértelműen képviseli és szó szerint megszólaltatja a női hangokat, de a női büntudatot, mint a patriarkális rend egyik nehezen meghatározható, de a nőkre nyomasztó súlyként nehezedő pszicho-szociális jelenséget, nem teszi kétségessé.

Németh Gábor regénye a második típusú, Judith Butler képviselte felfogással állítható párhuzamba. Egyrészt azért, mert radikálisan megkérdőjelezi magát a történelmi-kulturális-politikai diszkurzust, amely a „zsidó vagy?” kérdéseket lehetővé tette és teszi, másrészt ez a mű is magára a kategóriára és a kategóriaalkotás társadalmi kontextusára kérdez rá, amely keretként (frame) kijelöli a kérdésfeltevést. Elméleti és művészi szövegek természetesen különböző olvasási stratégiát igényelnek, de a vizsgált munkák abban megegyeznek, hogy a kirekesztettek képviselőiben érdekeltek.

Tanulmányom további, irodalmi műveket értelmező részében először az elbeszélői értékelést követve, azzal azonosulva vizsgálom a szemantikai és retorikai viszonyokat. Más szóval, a kiszolgáltatottakkal együtt érző szövegek értékrendjét elfogadva, azokkal együtt érezve igyekszem minél alaposabban megérteni a lehetséges jelentéseket. A következőkben viszont, mintegy második olvasatként, az együtt érző narratívákkal együtt érző olvasói álláspontot feladva, a narrátori értékrenddel szembehelyezkedve, a női másságra különösen odafigyelve felhívom a figyelmet, hogy még ezek, a kirekesztett és kiszolgáltatott helyzetet új megvilágításba helyező munkák egyes helyeken maguk is figyelmen kívül hagynak, így megismételnek a nőket hátrányosan megkülönböztető beidegződéseket. Alig észrevehető, mellékes apróságnak tűnő részleteket vizsgálok, amelyek e két, a kiszolgáltatott csoportok érdekeit határozottan képviselő munkákban érhetőek tetten. Ezekben az esetekben ambivalens művészi megnyilatkozásokat tanulmányozok, amelyekben a kirekesztettség ellen megszólaló, a társadalmi szolidaritás számos formáját egyértelműen kifejező szövegek helyenként maguk is újratermelnek a nőket hátrányosan megkülönböztető nézeteket. Igen összetett helyzetről van szó, hiszen egyértelműen támogató és befogadó nézeteket képviselnek az írások. Miért kellene pontosan azokat a műveket kritikai vizsgálat tárgyává tenni, amelyek kifejezetten felelősséggel viseltetnek a kiszolgáltatott csoportok iránt?¹

Azért, mert véleményem szerint a kutatói tekintet ne elsősorban a nyilvánvaló, hanem az ambivalens, a nehezen meghatározható helyzeteket tanulmányozza. Ezért kell a részletekre odafigyelni, és ezért nem lehet a nők helyzetének támogatását nagyra értékelve, nagyvonalúan eltekinteni néhány

---

¹ Feltehető a kérdés, hogy miért nem azokkal a nézetekkel szállok vitába, amelyek nyilvánvalóan kétségbe vonják a nők emberi méltóságához, művelődéshez, boldoguláshoz, szabadsághoz és az élet élvezéséhez kapcsolódó alapvető jogait, amelyre számos szegényteljes példa adódott a közelmúlt politikai és kulturális közéletében. Ezekkel a politikai megnyilatkozásokkal politikai szinten érdemes felvenni a harcot. Nem tudok velük dialógust folytatni, nem kínálnak kihívást jelentő feladatot tudományos megközelítés számára. Azok a politikusok például, akik azt hiszik, hogy rózsaszálak lobogtatásával a női alapvető emberi jogok megsértését jóvá lehetne tenni, tévednek. A helyzet egyszerű: nincs bocsánat és nincs dialógus.

zavaró apróság felett. Egy változásban lévő diszkurzív gyakorlat létezése és működése érdekel: azt a jelenséget igyekszem néhány jellemző esetben megragadni, ahogy bizonyos vonatkozásban átalakulnak a nézetek a nők társadalmi helyzetét illetően, bizonyos vonatkozásban a megrögzött hagyományos nézetek ismétlődnek meg.

Foucault a diszkurzus átalakulása elemzésében nem a kontinuitásra teszi a hangsúlyt, nem arra, ahogy egyik beszédképződmény felváltja a másikat, hanem arra, hogy az átalakulásban miként élnek egymás mellett különböző kijelentések.

Ha azt mondjuk, hogy az egyik beszédképződmény a másik helyébe lép, ez nem azt jelenti, hogy tökéletesen új tárgyak, kijelentések, fogalmak, elméleti döntések egész világa bukkan fel teljes fegyverzetében és szervezettségében egy adott szövegben, amely egyszer s mindenkorra helyükre teszi őket; hanem azt, hogy a viszonyok általános átalakulása ment végbe, amely azonban nem változtatja meg szükségképpen az összes elemet; azt, hogy a kijelentések új képzési szabályoknak engedelmessé válnak, de nem azt, hogy az összes tárgy, illetve fogalom, kijelentés vagy elméleti döntés eltűnik. (Foucault 2001, 221).

Foucault érvelését elfogadva a diszkurzus átalakulásáról, arra igyekszem rámutatni, hogy különböző kijelentések, jelen esetben a nők helyzetére vonatkozó támogató és konzervatív nézetek egymás mellett léteznek. A művek első olvasataiban a támogató (együtt érző) nézeteket hangsúlyozom, a második olvasatokban a támogatásban benne rejlő kirekesztő mozzanatokra hívom fel a figyelmet.

II.

A kirekesztettek képviselőinek különböző módjait választották a szerzők. Borbély Szilárd *A test* című kötetének számos versében olyan értékrendre lehet következtetni, amely a meglévő társadalmi normarendszer kiszélesítését valósítja meg. A versek a szülés, vetélés, terhességmegszakítás témáit a társadalmilag fontosnak tartott kérdések sorába emelik be, ezáltal a nőkre tartozónak gondolt kérdések integrálását, vagyis a fennálló paradigma kiszélesítését hajtják végre művészi beszédaktus által. Az ismert *A tízezer* című vers a hely pontos megnevezésével lehetővé teszi, hogy a magyar kulturális-történelmi hagyományok megsértéseként értelmezzük az egyedi esetet. A versben megvalósuló, a személyes szférából a publikusba (a Múzeum körútra) átemelő beszédaktus révén, a nőt megerősökölő, megszaroló és megfélemlítő rendőrök egyedi esete történelmi hagyományainkkal szemben bizonyul összeegyeztethetetlennek.

Ahogy kanyarodok ki a Múzeum körútra ott a van egy benzinkút a ahol kábé ott észrevettem hogy egy rendőrautó jött a mögöttem aki levillogott én félreálltam és megálltam elsőre a Zsolt jött hozzám a oda elkérte a irataimat amit igazolásnál szoktak a kérni én átadtam neki a belekötött abba hogy nem voltam a biztonsági övvel nem volt bekötve a én mondtam neki hogy nemrég indultam el a és teljesen megfeledkeztem a arról hogy bekössem majd a forgalmimra hivatkozott hogy a problémák vannak vele rákérdeztem hogy a micsoda nem kaptam a választ arra majd mondta hogy a ezt el lehetne intézni bizonyos dologgal a én mondtam.

(Borbély Szilárd: A Tízezer)

Az egész ország közönségének szánt, a Magyar Nemzeti Múzeum épületében megrendezett március 15-i ünnepi műsorokat rendszeresen a Múzeum-körútról közvetítik. Ez a hely, a hozzá kötődő események és történelmi hagyományok hozzátartoznak a magyar kultúrához. A Múzeum körút említése kultúránk olyan darabját hívja elő, amelyre szívesen emlékezünk, amely összeköt(het)i a fiatalabb és idősebb nemzedéket és a társadalom különböző csoportjait. Az ebben a háttérben és helyszínen játszódó versbeli események még inkább visszataszítónak és megdöbbentőnek tűnnek. *A tízezer* című történetben a rendőrök megerőszkolnak és megszarolnak egy lányt, akit a Múzeum körúton állítanak meg. E történet kísértetiesen emlékeztet egy, a közelmúltban megtörtént nagy felháborodást kiváltó esetre, a Zsanett-ügyre (Index/MTI 2012). Borbély Szilárd metonimikus, a helyszínre utaló jelentésátvitellel olyan verseseményt hozott létre, amely a nőket támogató politikai cselekvésként, beszédaktusként értékelhető. A fennálló társadalmi rendben, a Múzeum körúton helyet teremt a nőket ért erőszak és más hátrányos megkülönböztetés problémái számára, ezért ez a művészi gondolkodásmód azzal a teoretikus állásfoglalással hozható összefüggésbe, amely a kirekesztett csoportok érdekképviseletét a meglévő társadalmi normák rendszerének kiszélesítésével igyekszik elérni. A kötet több versében megfigyelhető, hogy ismert magyarországi helyeken játszódó történetek a testi fenyegetettséget, a nőiséghez és az anyasághoz kötődő kérdéseket beszédaktusként átemelik a magyar társadalom fontos dolgai közé, mint például bel-és külpolitika, gazdaság, oktatás, egészségügy. A nőknek és társadalmilag nem jelentősnek tulajdonított problémák ezáltal belépnek a „nemzeti” kérdések sorába. Az áthelyező beszédaktus a női érdekképviseletet megvalósító politikai cselekedetként értelmezhető, amely a meglévő paradigmán belül teremt új helyet a női hangoknak.

A következő versrészletben szintén saját hangján szól a női beszélő, ám ezúttal ez a beszédmód olyan értelmezést tesz lehetővé, amely bezárja a nőt a nehézségei közé. Arra a problémára szeretném felhívni a figyelmet, ahogy az abortusz-kérdés női problémaként fogalmazódik meg.

Borbély Szilárd: A probléma

[...]

3.

...Kapkodtam
fűhöz-fához. Szégyelltem, hogy nem vigyáztunk,
hogy nincs lakás, jövedelem. A magzatra, mint
problémára gondoltam. Később megtudtam,
hogy fiú lett volna...

4.

Unokáim vannak, nézd, milyen gyönyörűek.
A család a mindenem. Hanem hát utolért
A gyász, a büntetésem. Amikor lányom
Áldott állapotba került, lelkesen követtem
A magzatfejlődést az interneten. És ekkor
Tört fel bennem a fájdalom. Láttam, milyen
Hamar kicsike ember lesz. Négy hónaposan
Tizenhat centiméter. Kialakul a csontváza.
Kicsi keze. Lába. A belső szervei. Vékony,
Finom bőr borítja. Csupott szemmel lubickol
a magzatvízben. Hüvelykujja a szájában,
cumizik. Érez. Remél. És bíz az anyjában...
Többé nem tudtam a képekre nézni. El-
Takartam. Még toltam el. De tavaly októberben
elvitt a lányom a Születés Hetére. Megmutatta
a Síratószobát. Bementem. És akkor egyszeriben
felszakadt. Leroskadtam egy székre. Zokogtam.
Segíthetek? – Te jöttél oda. És akkor elmondtam,
Hogy volt egy kisfiam, akit megöltem. Itt állna
a képen a három lánnyal. Róbertnek nevezem. (98-99)

A vers a női büntudatot feldolgozásáról szól, de magát a büntudatot mint a nőket gúzsba kötő pszicho-szociális jelenséget, nem oldja fel. A női beszélő saját történetét meséli, a beszéd az abortuszhoz kötődő önvád feldolgozására irányul. Ha a büntudat feldolgozása a vers tárgya, akkor ebből olyan álláspontra lehet következtetni, amely elfogadja a nők bűnösségét kiindulópontként, hiszen ennek feloldásához, kibeszéléséhez nyújt segítséget.

A gender kérdése felől közelítve a probléma az, hogy a vallomás mint beszédhelyzet nincs idezőjelbe téve, kimozdítva. Felidézhetjük Foucault ismert gondolatait a gyónásról. Ő a gyónás jellegéből adódó hatalmi helyzetet és a hallgató problematikus szerepét vizsgálja meg. A gyónás tevékenysége kizárólag egy hatalmi helyzetben lévő hallgató jelenlétében valósulhat meg. Nem a beszélő, hanem a hallgató, a gyóntató van fölérendelt helyzetben. A gyóntató megítéli az elhangzottakat, büntetést írhat elő, ő az, aki feloldozást adhat az elkövetett bűnökre. A gyónás után megszabadulhat az ember a vétkeiktől és, amennyiben a gyóntató a megfelelő büntetés elvégzése után engedélyt ad rá, megtisztulva és felszabadulva folytathatja tovább az életét. Foucault rávilágít a gyóntató pap alattomos szerepére, hiszen ő töviről-hegyire, minden részletre kiterjedően kikérdezheti a másikat tiltott szexuális tevékenysége felől. Ő ítélkezhetett kívülrőlként, akinek a leghalványabb fogalma sincs az efféle cselekedetek felől, mégis minden részletről tudni akar. Álságos a helyzet azért is, mert a hallgató és a befogadó között látszólag intim viszony alakul ki, pedig az igazság az, hogy a hallgató nem egyenrangú fél, ami a bizalmas kommunikáció alapfeltétele lenne, hanem a gyónást végző ember ura és parancsolója (Foucault 1999, 61-63).

Amennyiben úgy értelmezem a verset, hogy a gyónás szituáció nincs benne megkérdőjelezve, akkor abból két kritikai észrevétel következik. Az egyik, mint említettem az, hogy a vers a nő bűnösségét nem kérdőjelezi meg, hanem e tapasztalat feldolgozására tesz kísérletet. A másik az, hogy ezt a kérdést kizárólag a nők, és nem a nő és a férfi vagy a szélesebb közösség problémájaként kezeli. Elnézi, ahogy a nő magára veszi a bűnt. A gyóntató paphoz hasonlóan, nem vállal részt az elkövetett eseményben.

Számos szimpatikus vonása ellenére a vers megismétel néhány, a nőket kulturálisan és lelkileg fogva tartó nézetet. A büntudat fenntartása mellett azt is, ahogy arra a szoros beszélő-hallgató viszonyból, az én-te kommunikációs helyzetből lehet következtetni, hogy az egész kérdést a nőre, vagyis a beszélőre hárítja. A gyónás beszédhelyzete, a szigorú én-te viszony, amely a bűnét feldolgozó beszélőből és a hallgatóból áll, bezárja a problémába a nőt.

Talán igazán felszabadító az lenne, ha csupán női fájdalomról lenne szó, de nem női büntudatról. Ugyanis, véleményem szerint egész egyszerűen, nem bűnös, illetve nem a bűn és büntudat az az értelmezési keret, amelyben a terhességmegszakítás kérdése feltehető. Ebben a kérdésben alapvetően új értelmezési keretet kellene felállítani, talán a fájdalom és a veszteség lehetnének a megfelelő kategóriák, de semmi esetre sem a bűn, a büntudat, illetve a hozzájuk kapcsolható fogalmak.²

---

² Meg kell jegyezni, fenti állításaim vitát váltottak ki a Szegedi Egyetem 2012. szeptemberben rendezett, A magyar "férfiuralom" terei és határai című genderkonferencián.

A női hangú megszólalás, amely általában azt a feminista elvet juttatja érvényre, hogy beszélőpozícióba lép a női figura és nem csupán tárgyként formálódik meg, ebben az esetben önmagában nem elegendő a nőiség maradéktalan képviselésére. Itt erős, egységes identitás és szubjektivitás szólal meg, és nincs egyéb textuális jelzés, amely összetettebb látásmódra adna lehetőséget. A differenciált problémalátást gátolja ebben az esetben a nő saját hangú, önazonos, centrális szubjektivitásként való reprezentációja. Feminista ideológiai szempontból az a probléma, hogy kizárólag a női beszélő érzése van reprezentálva. Nem látok olyan interpretációs lehetőséget, amely lehetővé tenné, hogy szóródott identitásként a felelősség kérdése is szóródott, szerteágazó pszicho-szociális kérdésként vetődjön fel. Olyan jelzéseket hiányolok, amely magát az alaphelyzetet, a gyónást megkérdőjeleznék. Judit Butlerrel szólva, a kérdés bekeretezése, a framing (Butler 2009, 12) az, amely a női büntudat begyökeresedett koncepcióját nem mozdítja ki.

A vers a reménytelenség a zártság jelentésrétegeit erősíti fel, azt, hogy a határok, a másféle életút lehetősége le van zárva. A kérdés női kérdésként kezelése, a nő bezárása a problémába szintén a határok lezárása képzetét erősíti. Meglátásom szerint, mindkét értelmű behatárolás felidézi a zárt határok történelmi korszakát, így hordozhat némi posztkommunista konnotációt, azt, hogy bizonyos határok még mindig le vannak zárva. Nemcsak az a probléma, hogy a nő problémát lát a magzatban, hanem az, ahogy ez az egész kérdés fel van téve. A legnagyobb probléma a büntudat, mint a nők gondolkodását és életét gúzsba kötő, a felszabadulást, az alkotást, az értelmes munkát erőteljesen korlátozó érzés. Hangsúlyozom, nem a pozitív életlehetőségek felvillantását, hanem a szabadság lehetőségét hiányolom. A szó szoros értelmében nem felszabadító a vers, hiszen amennyiben a nő bezáródik a problémába, az az emberi szabadság kérdését is felveti. Ő az, akire rázárul a büntudat, semmi más kiút nincs, csak ennek a feldolgozása. A büntudat, mint egy belső cenzor, mint egy belső, mentális vasfüggöny korlátozza az élet minőségét, az élet élvezetét, vagyis a nő szabadságát. A női szabadság korlátozását nem éri kritika ebben a versben.

Mindazonáltal, magát a címet jobban figyelembe véve, az az olvasat sem zárható ki, hogy a cím rámutat a kérdés helytelen feltevésére, a framing megkérdőjelezhető mivoltára: maga a probléma lesz a probléma. A gyónás

---

A hallgatóság egyik része egyetértett az állításaimmal, a másik viszont nem. A legfontosabb ellenérv az volt, hogy az idézett versben pusztán a női beszélő hangját halljuk, ő érzi úgy, hogy bűnös. Ebből nem következik az egész versre érvényes értékrend, amely a büntudattal együtt a bűnösség fennállását feltételezi. Ezzel részben egyet is kell értenem. A női hang egyenes megszólaltatása ebben az esetben olyan beszédhelyzetet teremt, amely csupán közvetíti a női álláspontot. A másik figura, a „Te” ezt csupán meghallgatja.

beszédaktusához nélkülözhetetlen a hallgató szerepe. Ez a beszédaktus áll fenn az egész vers során, így az olvasóra hárul a hallgató szerepe, ő kerülhet a tekintélyelvű szerepbe, és akár szembesülhet e szerep kényelmetlenségével, a gyóntatásban benne rejlő képmutató hatalmi konstrukcióval. Az olvasói szerep erősen érzékelhető, ami a probléma nyitottságára helyezi a hangsúlyt. Nyitva áll az olvasó előtt a lehetőség, hogy elutasítsa az ítélkező, megbocsátó-patronáló szerepkört. Borbély Szilárd verseiben tehát a szolidaritás olyan megnyilatkozásait követhetjük nyomon, amely helyet teremt a fennálló társadalmi-kulturális viszonyrendszerben a női hangok számára.

III.

A továbbiakban két részletet elemzek Németh Gábor *Zsidó vagy?* című regényéből. Párhuzamba állítom a műből kiolvasható értékelést a Judith Butler által képviselt, a fennálló viszonyokat alapvetően megkérdőjelező állásponttal. „*A zsidó pontos metafora a megalázottakra és megszorítottakra és mindenkire, akít valamilyen általánosítás következményeképp kirekesztettek és megbélyegeztek.*”- idézi Radics Viktória Németh Gábor egy interjúban elhangzott szavait (Radics 2005, 623). A főnévvé vált befejezett melléknévi igenevek egyszerre hordozzák az elszenvedő és a támadó tevékenységet (megaláz és megalázott, megszorít és megszorított). A két fél meghatározása nem egyértelmű, ugyanis a megnevezés nem egy szóval, hanem kettővel, halmozással történik, a két megnevezés (*megalázottakra és megszorítottakra; kirekesztettek és megbélyegeztek*) elcsúszásos alakzatban egymásra épül, kiegészítő értelemmel, ami egyúttal fokozást is jelenthet. A megszorított állapot további alakulása a megalázott helyzetnek, a megbélyegzés következménye a kirekesztésnek. A két fél identitása tehát nem határozható meg jól körülhatárolt egységként, hanem egymásból alakuló, változó alakzatként.

A következő két példában láthatjuk, hogy a regény szövege hasonlóképpen ellenáll az egyszerű, jól körülhatárolható kérdéseknek. Nem a válasszal fogunk találkozni, hanem a kérdés helytelen megfogalmazásával nézhetünk szembe. A következő idézetekkel Judith Butler a fennálló normákat alapvetően megkérdőjelező felfogását, vagyis a helytelenül feltett kérdések elutasítását szeretném párhuzamba állítani.

A *Zsidó vagy?* című könyv kisebb történetek, epizódok egymásba szövésével idézi fel a gyermekszemmel átélt Kádár-korszak hétköznapjait. A gyerekek lát egy Aschwitzről készült filmet, és csak annyit ért meg belőle, hogy a zsidók valami hatalmas bűnt követhettek el, ha ha ilyen borzalmas sorsra jutottak. Gondolkodás nélkül magára veszi a képzel bűnt, azt feltételezi,

hogy eltitkolták előle zsidóságát és rettenetes szorongások között várja, mikor fog rájuk kerülni a sor. Később kutatni kezd családja és barátai körében, hogy milyenek is a zsidók. A történetmondásban két szólam fonódik össze egymással: a felnőtt, visszaemlékező, kritikusan értelmező hang és a politikai rendszer elnyomását természetesként elfogadó gyerek hangja. A személy- és időváltásokat szorosan követve lehetséges csak a gyerekhangra rábukkanni, így a gyermeki identitás nem könnyen kiolvasható lineáris történetként, hanem egyéb szólamokkal együtt alakuló, olvasói konstrukcióként jöhet létre. Az élettörténet asszociatív, metonimikus logikát követő textuális formációként alakul a szemünk előtt, amellyel éles ellentétben áll a mű címe, a „zsidó vagy?” kérdés.

A cím alapján olyan identitásnarratívát várhatnánk, amely a zsidóságával folyamatosan szembenéző szereplő életét meséli. Ehelyett viszont sokfelé ágazó szöveghálózatot kapunk, amely alapjaiban, egész felépítettségében ellentmond az e kérdésre adandó válasznak. Az összetett szövegiség éles ellentétben áll a kérdés egyszerű modalitásával, válasz helyett a kérdésnek lehetetlenségét sugallja.

Nem a válasz lesz igazán érdekes, hanem az, hogy kik és mikor tesznek fel ilyen kérdést, miként jön létre a társadalomban egy ilyen kategória és mennyiben ajánl elfogadható szereplehetőségeket az embernek. A címben feltett kérdés hibás, mondhatnánk, az identitás sokkal összetettebb és szövevényesebb rendszer, mint, amit a kérdés egyszerűsége lehetővé tesz. Sokkal inkább az a kérdés, és a könyv inkább arról szólna, hogyan jutottunk ideáig, hogy ilyen kérdést feltehető, elhangozható. Radics Viktória Kelet-Európa történelmének távlatába helyezi a művet, ahol a szocialista Magyarországon zajló zsidózás párhuzamba állítható a Jugoszláviában történt magyarozással.

A „zsidó vagy?” a szocialista Magyarországon titkos játék lehetett, a felszínen zajló, legális identitáspolitika „alantas”, illegális megfelelője, csakúgy, mint az én szülőföldemen, a Vajdaságban a „magyaricázás”. Magam is emlékszem a szégyenre, amiről Németh Gábor ír. Olyankor gyakran „madzsar”-nak ejtették, és a szánalmasság, kisszerűség, vidékiesség melléköngéi kapcsolódtak hozzá. [...]

Emlékszem az égő fülű gyerekbüntudatra, a lesunyt fejre, az „én nem tudom, hova tartozom” szédítő tanácsalanságára és a kényszerű öndefiníciókra. Amikor figyelmeztettek rá, hogy ki vagy, szégyen volt, alsóbbrendű „dolog” volt magyarnak lenni. (Radics 2005, 627-628)

Folytatva ezt a gondolatsort, a továbbiakban azt vizsgálom, mi történik akkor, amikor a „zsidó vagy?” kérdés elhangzik. Milyen beszédaktust is foglal magában? A 2004-ben megjelent regény a zsidóság

problémáját a kommunista rendszerhez kapcsolja elsősorban, azonban nem tekinthetünk el az olvasói jelentől, 2013-tól, amikor is az antiszemitizmus a mindennapokban, a metrón és az utcán, ahogy a regény is írja, a szellemi életben, a magas és a hétköznapi kultúrában egyre csak terjed. Nem egyszer fordult elő még a politikai élet közszereplői körében is, hogy nyílt vagy kódolt antiszemita gondolatokat hangoztattak (MTI 2011). A 2004-es regény és a fenyegető, a megfélemlítés beszédaktusát magában foglaló cím tekinthető ez általános szellemi-politikai-kulturális átalakulás előérzetének. A mai közegben így még inkább ajánlatos a regényben megfogalmazott figyelmeztető jelekre odafigyelni.

Kétszer vetődik fel konkrétan a „zsidó vagy?” kérdés a regényben – állapítja meg Kálmán C. György a regényről írt recenziójában (Kálmán C. 2004, 1178). Ezeket az általa is hivatkozott részeket fogom közelebbről megvizsgálni. Mindkét esetben szembesül a főszereplő a „zsidó vagy?” kérdés képtelenségével.

Nem kerestem a zsidókat, a zsidók társaságát, hiába is kerestem volna, fogalmam sem volt, hogyan kell keresni őket. Kinéznek valahogy? Vagy van valami jel? Két zsidó utazik a vonaton, eddig olyan, mint egy vicc, de ne folytatódjon úgy. Mondjuk „mancsolnak” mint Dagi és a kis Brumi, és kiderül? Úgy tartja valamelyik ujját? Más a szaga? Vagy van valami titkos mondat? Fesztelenül ki lehet mondani, ártatlan mondat, bármilyen szövegbe beszűrhető, azt jelenti, vagyok, aki vagy.

Azt jelenti, veled vagyok. (...)

Sosem láttam olyat.

És hallani is csak később hallottam ilyesmit.

Hogy menne egy fiú, a földalattin, és valakik zsidóznának, ő meg javasolná, hogy hagyják abba, mire megkérdeznék tőle, miért, bazdmeg, zsidó vagy? Nem volna túl erős a fiú, és mégis azt válaszolná, neked igen. Erős válasz, erősebb, mint a fiú, az egyetlen lehetséges válasz, annyira pontos, hogy azonnal le is szűrik érte. Vagyis combon, hogy ne legyen ebből a bekezdésből melodráma. Valami eltérítette. (Németh 2004, 74)

Felnőtt szemszögű, emlékező múlt idejű narráció vezeti be a történetet. Néhány tagmondat után jelen időre vált át a szöveg, ezzel együtt a gyermeki gondolkodás és szóhasználat mutatkozik meg (Mondjuk „mancsolnak” mint Dagi és a kis Brumi, és kiderül? Úgy tartja valamelyik ujját? Más a szaga? Vagy van valami titkos mondat?). A következő rész később játszódik, a feltételes mód nem teszi lehetővé, hogy pontosan meghatározzuk az időt. A könyv címében rejlő agresszió itt egészen világosan megmutatkozik. Az idézett kérdés így hangzik: *miért, bazdmeg, zsidó vagy?* A könyv címét így a mondat rövidebb változataként is értékelhetjük, a „zsidó vagy?” kérdés ezek szerint egyértelműen agressziót jelent, még akkor

is, ha nincs az egész mondat leírva. A konkrét térben, a metrókocsiban, a hétköznapi agresszió helyszínén és egyfajta álomszerű retorikai térben játszódik a történet. A feltételes mód elmosódottá teszi a jelenetet, a fikciós jelleget erősíti a megtörtént eset illúziójával szemben. Ezzel ellentétben áll, hogy nagyon is konkrét esemény történik. A fiú válasza egyszerű és kézzelfogható. Az *erős* szó konkrét és elvont értelmének játéka, az *eltérít* ige konkrét és absztrakt jelentései nagy hangsúlyt kapnak. *Megtörténhet*nek velünk ezek a dolgok, a fikció és valóság többszörösen átjárhatóvá válik. A fikció érzékelteti, hogy a valóságban fikcióként éljük meg az ilyen eseményeket. A legvalóságosabb eseményekben úgy érezzük, mintha fikcióban járnánk, mintha kívülről látnánk magunkat. A feltételes módban elmondott, nyelvjátékokban gazdag szöveg hangsúlyozott textualitása, az eldönthetlenség játéka sem véd meg bennünket a brutalitás és az erőszak egyértelműségétől. A retorikai játék paradox módon az elsődleges, konkrét jelentésre, a hétköznapi világra ébresztheti rá az olvasót, a valóságban létező, a könnyen megtörténhető agresszióra és mindennapos testközeli fenyegetettségünkre, és nem ringat abba az illúzióba, hogy mindez csak a képzelet játéka.

A másik eset lehetne akár egy „pozitív példa”, azonban erről is kiderül, hogy nem nyújt lehetőséget az identitás megértéséhez. Az idézet egy befogadó zsidó közösség lehetőségét vázolja fel, ám ezzel az elbeszélő, immár fiatal férfi, nem tud azonosulni. A nő iránt szinte azonnal szerelemre lobban, mégsem tudja elfogadni a felkínált szerepet.

...kíván, pont engem, ideér, beül a bárpult mellé, mosolyog, mond valami felejthetőt, aztán elindul a keze, benyúl, felülről, a garbója nyakába, egy aranyláncot húz elő, rajta medál, két háromszög, egymásba tolva.

„Ling-leng, pördül, bővöl.”

Tudod, hogy mi ez?

Ezt kérdezi, a legegyszerűbb feladatot adja föl.

A legegyszerűbb feladat.

Megmondod, hogy mi az, hozzád hajol, szájon csókol, „a lélegzete a számban olvad”, ezek itt, az alkalmazottak, rögtön elhúznak, kisorvadnak a létezésből, azonnal, csak előtte még leterítenek egy medvebőrt a frissen fölépített kandalló elé (...).

Benőszülsz, apám és meg van oldva az élet.

Csak meg kéne mondanod, mi az, amit a nyakában hord, azon a könnyű aranylánc, ez volna az egyszerű feladat.

Még csak hazugság sem volna, hiszen nem kérdezte szó szerint, nem szó szerint kérdezte meg, ami valójában érdekelte, nem azt kérdezte meg, hogy tényleg, a szó nürnbergi vagy milyen értelmében, az vagyok-e, aminek néz.

Nem azt kérdezte, hogy zsidó vagyok-e.

Csak megpörgette ujjával a Dávid-csillagot.

„Megsebesítetted az én szívemet, én húgom, jegyesem, megsebesítetted az én szívemet a te szemeidnek egy tekintésével, a te nyakadon való egy aranylánczal.”

Miért nem tudom kimondani, vagy nem, még mondanom sem kéne, elég volna egy mosoly, vagy egy apró biccentés, amivel jelezném. Viccelsz? kérdezné vissza a jel, persze, hogy tudom, mondaná fölényesen, ráadásul és ajándékként, meghozná a fölényt, eleve fölébe kerülnék, a fölényes kis mosolyom már maga volna az előjáték.

Elindul bennem valami forró dac, keletkezik, elindul, és gőgös mondat lesz belőle. Nem, nem tudom, fogalmam sincsen. Az egyetlen lehetséges válasz a ki nem mondott kérdésre, hogy zsidó vagyok-e. **Neked nem.** Szó nélkül áll fel, tűnik el, viszi magával az éjszakánkat, a forró és titokzatos zsidó életünket, vissza a Bon-bon vagy melyik presszó homályába.

(Németh 2004, 110-111).

Háromszor hangzik el az idézett szövegben, milyen egyszerű feladatról is van szó, ám ezt mégsem tudja teljesíteni az elbeszélő-szereplő. Mintha többször kellene nekifutnia az egyszerű feladatnak és a feladat elbeszélésének. Az ismétlés önmagában kételyeket ébreszthet az olvasóban. Ebben a részletben világosan megmutatkozik, hogy a problémához az egyszerű válaszok végképp nem köthetők. Nem hatott a csábítás és a varázserő, nem volt járható az út, ha egy egyszerű kategórián keresztül vezetett. Nincs válasz, miért nem hangzik el az egyszerű válasz, az olvasó találgatásokra van utalva. Sem a szerelem, sem az identitás nem tud egyszerű közlésekben, kategóriákban megfogalmazódni. A szerelemhez nem vezetett út a zsidó azonosságon keresztül, és fordítva, a zsidó identitás felvállalását sem könnyítette meg a szerelem lehetősége. Az egyszerű kérdésekre nincsenek jó válaszok, csak rossz, gőgös mondatok várhatók.

Az egyszerű helyzet ellen érvel az idézett rész retorikai viszonyainak összetettsége is. A beszélő lelkiállapotát követő belső monológot és múlt idejű elbeszélést idézetek szakítják meg, amelyek különböző forrásból származnak. Szövegelemek bukkannak fel az elbeszélői tudatban, forrás megjelölés nélküli idegen szövegek az összefüggő történetmondásban. Az énekek énekéből származó részek a lány szépségét illetik, egészen más regiszter viszont a *Benőülsz, apám és meg van oldva az élet.* Úgy hangzik, mint egy sokat hallott életvezetési tanács, amelyet gyakran hallhat egy fiatal férfi. És végül következik az arrogáns elutasító mondat: *Neked nem.* Az elbeszélő fejében létező textuális kultúra darabjai fel-felvillannak, szabad képzettársításként tűnnek fel az adott helyzet hívásához illeszkedve. Az illeszkedés nem tökéletes, az asszociációk illenek is és nem is az adott helyzethez, kiválóan érzékeltetik a beszélő zavart, vívódó ellentmondásokkal küszködő lelkiállapotát.

Az elutasító mondatok idegenül hangzanak a szereplő szájában, ő maga sincs tisztában, honnan származnak ezek a szavak. Ez előző idézetben szereplő *Neked igen* tagadó alakjaként, negatív párjaként értékelhető a kijelentés. Az elbeszélő mindkét esetben elutasítja a kulturális közösség védelmét, a kategória nyújtotta biztonságot. Mindkét esetben a kirekesztettekkel, a kategórián kívül esőkkel vállal szolidaritást. Az antiszemita fenyegető erőszakkal szemben, a narrátor tiszteletét kiváltó szereplő nem fogadja el a biztonságot kínáló „nem zsidó” kategóriát, sőt még hozzáteszi a „neked” névmást. A „Neked igen” mondat a beszélő hatalmi helyzetét megcseréli, egyúttal megkérdőjelezi a másik fölényes pozícióját. Ezután nem tudja magát „a zsidókkal” szemben fölénybe helyezni, ő kerül a nevetséges helyzetbe, amire meg is érkezik válaszként a tehetetlen düh és agresszió.

Innen újra ránézve a címben feltett kérdésre láthatjuk, hogy a könyv nem ad választ rá. Nem kapunk olyan fejlődésnarratívába rendezhető történetet, amelynek során a fiú fokozatosan ráébredne saját zsidó kulturális örökségére és ezt elfogadva vagy elutasítva élne tovább felnőtt életét. Ehelyett a kérdés képtelenségére, ostobaságára és lehetséges szövegkörnyezetének agresszív szűklátókörűségére derül fény.

Hol is van a helyes út ezek szerint? Hol van a helye a szolidaritásnak, ha csak elutasító válaszokat látunk. A feminista elmélet, illetve Judith Butler felfogása felől olvasva Németh Gábor könyvét választ kaphatunk e kérdésekre. A kirekesztett pozíciók és gyakorlatok nem helyezhetők egyszerűen vissza a fennálló szociális, hatalmi és retorikai diszkurzusokba. A kategórián kívüli mentális térben, a lezárt kategóriákat elutasító és az ellentmondást, a vívódást, a kételyt színre vívó diszkurzív alakzatokban kell keresnünk a megfelelő reprezentációt. A regény egyik legszembetűnőbb narratív jellegzetessége, hogy apró mozaikokból áll, amelyek ugyan kialakítanak egy képet a szocializmusban felnőtt, többszörösen kirekesztett generációról, de élesen ellenállnak bármilyen egységesítő fejlődéstörténetnek. Az egész mű fragmentumokból, epizódokból épül fel. Ezek, és nem az összefüggő, öntudatra ébredő hős emancipációs narratívái hordozzák a kiszolgáltatottság sajátos történelmi tapasztalatát. Az életrajz darabjai nem rakhatók ki egybefüggő történetté, ami azt a fájdalmas belátást is magában foglalja, hogy a gyerekkor traumái, a megalázottság és kirekesztettség átélt helyzetei nem hozhatók helyre. A kategórián kívüliség mint az egyedül megnyugtató hely azt sugallja, hogy nem létezik olyan élettörténet, ami által ez elfogadhatóvá tehető. Egyetlen őszinte válasz létezik: ez a generáció, akinek ez a gyerekkor jutott, örökre és visszavonhatatlanul elveszített valamit. Az élettörténet mozaikok azért nem összerakhatók, mert akkor beleíródhatnának a fennálló paradigmába, például „a gyermekkori trauma

felnőttkori feldolgozása” kulturális narratívába. Az asszociatív logikát követő szövegszerkesztés szinte minden mondatával visszautasítja a jól feldolgozható, fogyasztható és megemészthető történet megalkotásának a lehetőségét. Etikailag szintén az összerendezhetetlen mozaik tűnik elfogadhatónak, mert nincs már más lehetőség, csak a szembenézés a visszavonhatatlan veszteséggel. Ezen a ponton a különböző fájdalmas élmények egymásba játszódnak, a gyermekkori traumák, a szocializmus alatt elszenvedett évek és életek és a kirekesztettség tapasztalata összekapcsolódnak egymással, ugyanis mindegyik helyrehozhatatlan károkat okoz az ember életében. A posztmodern regényszervező technika, a beszélő szubjektum decentralizált jellege, valamint az egységes képpé rendezhetőség elutasítása mind a jóvátehetetlen múlt értelmezési lehetőségét állítják előtérbe: nem lehet összefüggő élettörténetet összerakni, mert az már végérvényesen darabjaira szétesett. Ha összerakható lenne, akkor ennek a tapasztalatnak a veszteségként való megélésétől foszthatná meg a befogadót. A kirekesztettek, a történelmi helyzet kiszolgáltatottjai számára nincs más út, mint a fennálló paradigma és narratív-kulturális tradíció megkérdőjelezése. Ebből az is következik, hogy a regény a megbocsátást mint kultúránk mély gyökerekkel rendelkező viselkedésmintáját is elutasítja, hiszen a feldolgozhatóságot mint alapelvet kérdőjelezi meg.

A következő mondatban az alárendelt helyzetet többszörösen átélő elbeszélő maga is megfogalmaz a nőkre nézve hátrányos nézetet: „kíván, pont engem, ideér, beül a bárpult mellé, mosolyog, mond valami felejthetőt, aztán elindul a keze, benyúl, felülről, a garbója nyakába, egy aranyláncot húz elő, rajta medál, két háromszög, egymásba tolva.”

A nő első látásra lenyűgözi az elbeszélőt. Bemutatja a nő külsejét, majd a történet lehetséges folytatása pereg le a szemünk előtt. Azt viszont nem tudjuk meg, mit is mondott megismerkedéskor a férfinak. Mégsem lényegtelen, mert az elbeszélő jelzi a közlést, viszont az idézett szavak helyett csupán azt hozza az olvasó tudomására, hogy mondott valamit, ami felejthető. A lényegtelen dolgot akár ki is lehetne hagyni, de nem ez történik. Az elbeszélő nem méltatja említésre a megemlített szavakat, arra viszont igen, hogy lényegtelennek minősítse. Az olvasónak nem adatik meg a lehetőség, hogy maga formáljon véleményt. A nő mint test, mint a tekintet és a vágy tárgya jelenik meg ebben a részletben, és ehhez szorosan hozzákapcsolódik, a felsorolásban következik, mintegy mellékesen és magától értetődően, hogy nem figyelemre méltó, amit mond. Ezáltal egy jól ismert, a nőket hátrányosan megkülönböztető kulturális sztereotípa ismétlődik meg olyan elbeszélő szájából, aki radikálisan elutasította a fennálló normákat és kategóriákat egy másik kirekesztett pozíció, a zsidó identitás

szemszögéből. Elbeszélői-szereplői értékelésről van szó, nem köthető ez a nézet a szerzőhöz.³

A magam részéről az odavetett, a felsorolásban szinte elvesző, könnyed megjegyzést tartom problematikusnak; azt, hogy a redundáns közlés a női szerephez kötődik; valamint azt a jellegzetes kombinációt, ahogy a tekintet és vágy *tárgyak*ként jelenik meg a női figura, de beszélőpozíciót nem kap. Tekinthejtük ezt a helyzetet egyfajta keretnek, amelyben a sorsdöntő kommunikáció el fog hangozni, amely viszont, mint említettem, radikálisan elutasítja a fennálló normákat egy másik kirekesztett helyzet, a zsidóság meghatározása esetében. Más szóval, a zsidó identitás alapvető újragondolását ajánlja az idézett szöveg, de érintetlenül hagy a nőket illető hátrányos társadalmi beidegződéseket.

IV.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy ajánlatos a feminista elméletek felől olvasni olyan szépirodalmi műveket, amelyek az alárendelt csoportok és nézetek képviselőinek kérdéseit állítják a középpontba. A feminista kritikai látószög párhuzamba állítható a kirekesztettek védelmét előtérbe helyező művészi gondolkodással. A fennálló paradigma kiszélesítésének feminista elméleti elképzelése Borbély Szilárd egyes verseivel *A testhez* című kötetből, a paradigma alapvető megkérdőjelezése pedig Németh Gábor *Zsidó vagy?* című regényével hozható összefüggésbe.

Azokon a helyeken, amikor bíráltam Borbély Szilárd és Németh Gábor egyes szöveghelyeit, a feminista kritikai olvasásmód és a feminista politikai gondolkodásmód elválik egymástól. Politikai szempontból a feminizmus gondolkodásmódjához közelállónak, szövetségesnek és elismerésre méltónak tartok minden olyan írást, *A testhez* és *a Zsidó vagy?* című műveket különösképpen, amelyek a kirekesztett csoportok, gyakorlatok és diszkurzusok átértékelését végzik el és érdekképviselőtüket valósítják meg a művészi-retorikai nyelv által. Mindazonáltal a (női) kirekesztettség érdekeit képviselő szövegekben is érdemes felhívni a figyelmet a megkülönböztető beidegződések megismétlődésére, mert ezek a beidegződések még mindig korlátozzák a nők szabadságát és boldogulását. A felejthetőt ezért nem felejthetjük el.

³ Újra meg kell jegyezmem, hogy a konferencián tartott előadásom ez utóbbi állításával többen nem értettek egyet. Szerintük a „mond valami felejthetőt” nem feltétlenül utal a férfi nőt lenéző álláspontjára, jelenthet egyszerűen egy köszönést vagy egy formális, udvarias kérdést, amit nem érdemes egy regényben szó szerint leírni. Ezen elgondolkodva azt válaszolnám, hogy igen, az olvasónak természetesen szabadsága van, és értelmezheti ezek szerint is az idézett részt.

Felhasznált irodalom

- Borbély Szilárd. 2010. *A testhez. Ódák és legendák*. Pozsony: Kalligram.
- Butler, Judith 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Butler, Judith 2007. *Problémás Nem. Problémás nem: Feminizmus és az identitás felforgatása* Budapest: Atlantisz.
- Butler, Judith. 2009. *Frames of War. When Is Life Grievable?* London, New York: Verso.
- Chakrabarty, Dipesh. 2000. „Subaltern Studies and Postcolonial Historiography.” *Nepantla: Views from South* 1:1, 9-32.
- Crowder, Diane Griffith 2007. „From the Straight Mind to Queer Theory: Implications for Political Movement.” *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies* 13:4, 489-503.
- Foucault, Michel. 1999 (1976). *A szexualitás története I. - A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel. 2001 (1969). *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz.
- Index/MTI. 2012. június 20. „[Felmentették a Zsanett-ügy rendőreit.](#)” *Index.hu*.
- Kálmán C. György. 2004. „[Zsidó-e vagy?](#)” (Könyv kritika: Németh Gábor. Zsidó vagy?) *Jelenkor* 47:11, 1178.
- MTI. 2011. március 04. „[Paul Lendvai: „Az antiszemita magyarok hamis önképe.”](#) *HVG.hu*.
- Németh Gábor. 2004. *Zsidó vagy?* Budapest: Magvető.
- Radics, Viktória. 2005. „A gyilkos hangsúly” *Holmi* 18, 623-628.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1996. "Szóra bírható-e az alárendelt?" *Helikon* 1996:4, 450-484.